

Հ. Գեղեցիկ երկասիրութիւնն է, յորում ցոյց կու տայ հեղինակն թէ՛ հայ եւ թէ ուրիշ հին ազգերու կրօնքի մասին ունեցած իւր կատարեալ ճմտութիւնը: Նա իրեն ուսումնասիրութեան հիմն դրեր է այն ազգեցու-թիւնքը, զոր դրացի ազգերն ըրեր են Հայոց լեզուին եւ մտաւոր զարգացման վերայ. եւ այդ ազգեցութեան շնորհիւ նոցա կրօնական դաւանանքն եւս այլ եւ այլ փոփոխութեանց ենթակայ եղեր է, մերթ ամփոփուելով եւ մերթ ընդարձակելով նորա սահմանն: Հեղինակն հինգ մասերու կամ գլուխներու բաժներ է իւր գրքովը, ըստ զանազան ազգեցութեան կամ ծագման դից եւ կրօնա-կան պաշտամանց, հետեւեալ կարգով.

ա. իրանեան ազգեցոյթիւն (Der iranische Einfluss). — բ. Պարսի ժազմամբ աստուածք (Gottheiten syrischen Ursprungs). — գ. Ազգային—հայկական աստուածք (Die national-armenischen Gottheiten). — դ. Հելլենական կամ յունական ազգեցոյթիւն (Einfluss des Hellenismus). — ե. Հայկական (հերանոս) աստուածաբանոյթիւն (Armenische Theologie).

Գուցէ բանասէրք իրենց փափաքած նուութիւնը չի տեսնեն առաջիկայ գրութեան մէջ, այլ դէժ նորանոր տեսութիւններ եւ սուր դիտողութիւններ պիտի գտնեն անտարակապ, որոնք՝ թէ եւ ծանօթ առարկայի մի՛ ինչ ինչ մութ կէտերուն վերայ լոյս սփռելով, պիտի կարող լինին օգտակար ծառայու-թիւն մ'ընել ազգերեւոյս դիցաբանական պատմութեան, որով եւ յարգելի հեղինակն իւր նպատակին հասած պիտի լինի: Արդէն այս նկատմամբ իւրմէ աւելի բան մի պահանջե-լու իրաւունք չունինք, քանի որ Հայ հեթա-նոս կրօնից եւ պաշտամանց ամենատակաւ աղբիւրներ հասեր են ձեռքերնիս, ինչպէս կ'ըսէ նա եւ հեղինակն, եւ ինչ ինչ հարեւանեցի աղեղկութիւններ աստ անդ ցրուած մեր հին պատմիչներուն մօտ:

Զարմանայի է որ յարգ. հեղինակն հայ դիցաբանութեան վերայ գրողները յիշելով, ինչպէս են, պր. Էմիւն (Recherches sur le paganisme arménien), Հ. Ղ. Վ. Ալեքան (Հին հասարակ կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց), պր. Մինաս Երազ (Notes sur la mythologie arménienne), բնաւ չի յիշա-տակեր զՀ. Բ. Սարգիսեան, որ թէ եւ առանձին գրքով կամ Հատորով խօսած չէ այդ նութիւն վերայ, սակայն իւր « Ազգաբանագիտոս եւ իւր քաղաքագիտոս ցարտնիքն » գրքին մէջ առանձին գլխով ընդարձակօրէն եւ մանր ուսումնասիրութեամբ գրած է (Փ. Ղ. յէջ 119-157), ուր շատ կէտերու եւ դիտողու-

թեանց մէջ գրեթէ ճշգիւ կը համաձայնի Գեղեցիկի կարծեաց¹:

Հ. Բ. Թորոս.

ՆԵՆՐԻԿ ԳԵԼՁԵՐԻ

ՆԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Դ Ի Յ Ա Ր Ա Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

ԴԻՃԱՆԱԳՐԱՐԱՐ կարգէ զուրս սակաւ եւ ազգաս են այն աղբիւրներն, ուստի կ'առնուի մեր այս տեղեկութիւնները հայ դիցաբանութեան մասին: Բատկապէս դիցաբանական նիւթը վերայ յօրինուած երգեր՝ շատ սակաւ թուով հասեր են ձեռքերնիս, եւ այս՝ դիւրաւ հասկանալի պատճառաց հա-մար՝ ինչպէս փռանկաց աեթութեան մէջ, այսպէս նաեւ այս տեղ՝ եկեղեցականաց բուն թշնամութիւնն՝ իւր բովանդակ ուժով եւ աւանդին իրաւամբ պիտի հակադրուի այսպիսի կրօնական երգերու. վասն զի որպիսի ժա-մանակ որ ժողովրդեան մի սրտին մէջ հաս-տատուի մնայր իւր հայրենի աստուածները հռչակող հին երգոց սիրելի յիշատակն, ոչոյն.

1. Յիշեալ հեղինակաց կամ գրութեանց վե-րայ պէտք ենք յաւելուլ նա եւ 1893 տարւոյ Բազմակիցի մէջ եւ յաշարդարար լոյս տեսած Հայք եւ հայ դիցաբանոյթիւն վերնադրով յօ-ղաւածները, որոնք կը կազմեն ամբողջական գրութիւն մի, հիմաութեամբ լի, բայց ափսոս որ կրկնատար մնաց նորա հրատարակութիւնն: Հարկ է համարիմ նա եւ ինչիւ, թէ Միաբա-նութեան վախճանած անձինքներէն (Յ 1883 օգոստ.) Հ. Արսէն Սուքերեան, հիմաւ բանա-սէրն եւ քննադատ, առանձին Հատորով մի չի-նած էր Պատմութիւն ազգային դիցաբանութեան, բաւական ընդարձակ, զոր նոյնպէս իւր եր-կաւորած Հայ գրականութեան պատմութեան հետ՝ սկսաւ զաստիճան վանացս ուսումնարա-նին մէջ 1879 տարւոյն սկիզբները: Սակայն, յետ մի քանի ամիսոց, անդունդ հրաւանդութիւնն — որ եւ Թառամեցոյց իւր զաւար հասակը եւ հանճարը — ստիպեց զինքը թողուլ ի ոպառ ուսուցչական եւ դրական առարկէքը, յորում կը խոստանայր մեծ եւ կարեւոր դեր մի խա-ղալ:

չափ եւս զժուարտս պիտի թափանցլը նորա մէջ ասուգիւ ըրիտառնեայ հոգի մի՝ և Հայ հեթանոս կրօնքի մասին եղած սեղեկութեանց մեր գլխաւոր աղբիւրն է՝ հին կրօնից ջնջուելու եւ նորա մեհենից կործանման բնագործակ եւ մանրամասն պատմութիւնն, որ է՝ Ազաթանգեղոսի գրած Ս. Գրիգորի վարքն։ Հին դիցաբանական գրոյցներու թանկագին մատուցողներ կը գտնուին նաեւ Մար Աբաս կատինայի եւ Մովսիսի խորենացոյ զորոց մէջ. եւ վերջապէս, աստղաբաշխ եւ չափազեւ Անանիա Շիրակացին եւս աւանդեր է մեզ զից մասին հետաքրքրական առասպելներ կամ զրոյցներ։

Ազգի մի աստուածներն կամ դիք՝ Ժողովրդեան մոտաց եւ ուղայի կրած այլ եւ այլ պատմական փոփոխմանց ներկայացուցիչներն են։ Տարօրինակ կարծիք մի չէ այս, այլ պատմական ամենամեծ ճշմարտութիւններէն մին՝ թէ՛ Ժողովրդեան մի ազգային կեանքն կը զարգանայ ցեղական հակառակութեանց կուռնի մէջ։ Յորմէ հետէ հայ ազգն ունեցեր է իւր պատմական հաստատուած բնականութիւնը Հայաստանի մէջ, տիրող ազգեցութիւնը եղեր են, նախ՝ իրանեան, յետոյ՝ ասորական, եւ վերջապէս՝ յունական։ Արդէն իսկ մեր թուականին Գ. դարուն մէջ, բրիտանեւութիւնն աշխարհի եւ կենաց մասին բոլորովին նոր դադափար կամ տեսութիւն մի մտուց Նրասխայ, Եփրատայ եւ Տիգրիսի բարձր հովիտներուն մէջ։ Բայց գլխաւորապէս այս հակառակութեանց փոփոխակի ազդեցութեամբ է՝ որ հայկական ազգային բնիկ գիտակցութիւնն զօրացաւ եւ զարգացաւ, օտար կրթութեան կամ զարգացման մի տարերաց հետ ունեցած շփմամբ՝ հայկական ճշմարիտ հայրենասիրական զգացումն ստացաւ իւր ամենագեղեցիկ բարբառաձոնը։

Խորագինն հետազոտութիւն մի հայկական Պանթէոնին, թէ ինչ արժէք ունէր նա՝ իբր ընդհանուր Ժողովրդական բուրնումն՝ սկսեալ արքայից արքայ Տիգրանի ժամանակէն մինչեւ ի մեծն Խոսրով, շատ մեծ գիտական

կարեւորութիւն ունի։ Այսու կարող ենք ճանչնալ կրօնական դրութիւնը մի այնպիսի Ժողովրդեան, որ ծանօթ պատմական ժամանակի մէջ բոլորովին զուրկ էր տակաւին բարձր կրթութենէ, այս է՝ դրութիւններէ եւ զբաղանդութենէ. եւ այս բանս կարող է մեծ լոյս սփռել մի եւ նոյն հանգամանաց մէջ գտնուող ուրիշ Ժողովրդաց վիճակին վերայ։

Ա

ԻՐԱՆԵԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆ

Հայկական կրթութիւնն կամ զարգացումն ամենէն աւելի օգտակի եւ մնայուն ազդեցութիւնը կրեր է իրանեան ազգերէն, այնպէս որ իրաւայի կերպով բուռն է՝ թէ Ժողովուրդն բոլորովին իրանեան զարձեր էր։ Այս բանս շատ բնական էր, մինչ Գրիտոսի 66 թուականէն մինչեւ 238 տարին, Հայաստան իբր երկրորդ ճիւղ մ'եղեր էր Ասիոյ տիրապետող Պարթեւաց։ Սակայն անտարակոյս իրանեան ազդեցութիւնն շատ ա-

1. Մինչեւ ցարդ հայ դիցաբանութեան վերայ լոյս տեսած աշխատութիւններէն՝ Պ. Էմիլի գիրքը բնաւ տեսած չեմ, ոչ առեւտրէն բնագիրը եւ ոչ զաղկերէն թարգմանութիւնը։ Սակայն Լանդլուայի բազմաթիւ քաղաքացիները կուտան ինձ բաւական զաղափար մի, թէ եւ ոչ բոլորովին զհասցուցիչ։ Այս մասին հարկ է համեմատել մանաւանդ Զ. Վեռնը Վ. Ալեքանի գրութիւնը, Հին հնաստաք կամ հնաքանակական կրօնը Հայոց (Վեռնիկ, 1895)։ Մինա Չերապ, «Հայ դիցաբանութեան վերայ ծանօթութեան» մէջ (Transactions of the IX international congress of Orientalists, London 1893 II. S. 822-845), մեզ կարեւոր տեղեկութիւններ կուտայ ներկայ Ժողովրդական աւելորդապաշտութեանց մասին, որոնք սակայն բնիկ հայկական ծագումն չունին, եւ հազիւ թէ ցոյց կուտան մի քանի աղօտ նմանութիւններ Ժողովրդեան հին կրօնից հետ։ Հեղինակին դիտողութիւնը մասամբ իւրեք տարօրինակ պարզութիւն մ'ունին. այսպէս օրինակ իմն, մէջ կը բերէ նա բոլորովին արդէ մանրամէջ մի թուղթ խաղացող երեսասարդի, զոր դեմ տարեր է ի Հնդկաստան, ըստ առասպելայօջ Չենուր Գլախայ՝ Հնդկաստանէն բերուած աստուածներուն քով (էջ 844, եւ այլն)։

ւելի հին ժամանակէ սկսեալ զգալի եղեր էր Հայաստանի մէջ, նոյն իսկ արշակունի թագաւորաց իշխանութեան միջոց: Վաղուց արդէն՝ հին պարսկական շրջանին միջոց, ինչպէս կ'իմանանք Քսենոփոնի նկարագիրներէն, համեմատաբար սոսորին աստիճանի զարգացում ունեցող հայ ժողովուրդն անգամ տեղեակ էր պարսիկ լեզուի: Թագաւորաց կառուցած քաղաքները բոլորն այլ պարսիկ ծաղմամբ անուններ կը կրեն նախարարականի ժամանակամիջոցին: (Հմմտ. Հիւրչման. Հայ. Գերակահեղութիւն, Ա, էջ 12): Սակայն կեդրոնական կառավարութեան ազդեցութիւնն՝ իրեն մարդկութեամբը նկատուած՝ լեռնագաւառաց մէջ արտաբայ կարգի տկար էր: Ընդհանրապէս պարսկական ժամանակի զարգացման և կրթութեան նշանակութիւնն չափազանց կերպով գնահատուած է. որովհետեւ միակ մասնակի է՝ որու մասին ասացք բան մի գիտենք, եւ միանգամայն՝ զի յոյն ժամանակագիրքը շատ հարեանցի տեղեկութիւններ կու տան մեզ Աղեքսանդրէն յառաջ եղած Արիոյ նախկին հանգամանաց վերայ: Ընդհակառակն, պարթեւ ժողովուրդեան աշխարհապատմական կարեւոր առաքելութիւնն անծանօթ մնացեր է մեզ, որովհետեւ Սասանեանք՝ նոցա յաղթական նախանձորքն՝ բոլորովին միջին եւ անմիջ պատկեր մի գծեր են նուցա կրօնական իրենակին, եւ մասնաւոր որ նոցա վարչական եւ բնկերական կազմակերպութեան ամենէն աւելի հմուտ Ապամէացի Պոսիդոնիոս պատմըին գիրքն կորսուած է: Լազարդի՝ մեծ արդիւնքն է, որ ցըցուցեր է՝

1. Հմմտ. Lagarde, Symmicta S. 33. « Այն բազմաթիւ բառերն, որք կը գտնուին հայերենի մէջ եւ նոյն են նոր-պարսկերենի բառերուն հետ, բոլորն այլ Արշակունեաց ժամանակէն մուտ գտեր են հայերենի մէջ, եւ հետեւաբար արշակունի ազգասոսմի Պահլաւներուն կը զատակներն, ուստի եւ պահլաւերէն են: Ձեն կարող նոքա ստացանեան բառեր լինել, որովհետեւ Ս. Գրոց Թարգմանութիւնն, որ եղեր է Ե զարուն կիսուն, զրիթէ յաճախ կը զործածէ զայն: Գարեւալ Լուկուլլոսի ժամանակ չէին կարող նոքա հին հայկական բառերու նշանակութիւն կամ արժէք ունեցող բառեր լինել. իսկ երթաղըն թէ 430ին հայկական լեզուն այնչափ խոր կերպով ազդեցութիւն կրած լինի

թէ Հայաստանի մէջ մուտ գտող և տիրապետող կրթական զարգացումն՝ բոլորովին եւ կատարեւապէս պարթեւական էր: Արդէն գրական ամենահին յիշատակարանն, Ս. Գրոց Թարգմանութիւնն, պարսկերենէ փոխ առած այնքան բազմաթիւ բառեր ունի, որ Հայաստանի իրաճացումն (Iranisirung) ապահովապէս տեղի ունեցեր է շատ աւելի հնազոյն շրջանի մէջ՝ քան այն ժամանակը, յորում Սասանեան — Շահրեշահի (արքայից արքայի) մարզպաններն էին երկրին կառավարիչք:

Վաղուց արդէն, Ներսէն յառաջ Հայոց հին Թագաւորական իշխանութեան միջոց, զոր միայն Մար Աբաս կատինայի եւ Մովսիս Խորենացւոյ ցուցակներն արշակունի կ'ընեն, Հայաստանի վերայ շատ մեծ ազդեցութիւն ունեցեր է պարթեւ-իրանեան կրթութիւնն¹: Մեծն Տիգրան, թագաւորութեան հիմնադիր Արտաշիսի սերունդն, իւր երիտասարդութիւնը Պարթեւաց արքունեաց մէջ անցուց իբր պատանդ: Արդէն Քրիստոսի 66 թուականէն յառաջ, շատ պարթեւ իշխաններ կը տիրապետէին Հայաստանի վերայ. եւ քաղաքական իրաց կարգադիր բարձրաստիճան ազնուականութեան համակրութիւնը միշտ ընդհանրապէս ի նըպաստ Պարթեւաց էին: Նոյնպէս մեծամեծ ընտանիքներն իբր արդէն գրեթէ բոլորովին իրանացիներ էին. հետեւաբար նա եւ աւելի վերջը՝ հին ազնուական առճմբն յօժարակամ սիրով յանձն առին՝ գաղթեալ Պահլաւունեաց (բաց յԱրշակունեաց) նաեւ կտրենեանց, Սուրենեանց, Ասպահապետաց, եւ այլն) գերիշխանութիւնը իրենց վերայ: Տիգրանի ժամանակ Հայաստանի մէջ արքունեաց լեզուն արդէն իսկ պարթեւերէն

Սասանեաններէն, որոնք 280էն սկսեալ թընամիք էին հայ Արշակունեաց, այնպէս որ մէն տասը բառին մէկն սասանեան լինի, ոչ մի պատճառ չեմ տեսներ ընաւ այդ բանը ենթադրելու:

1. Արդէն, Քրիստոսէ երկու դար յառաջ, հայ իշխանք իրանեան առաստաղայօղ դիւցազանց անուններ կը կրեն: Հմմտ. J. Marquart, Philol. N. F. VII. S. 505 N. 91.

էր բոլորովին : Հայաստանի այս ամբողջական իրանացունմ կատարեալ կերպով կ'ը բացաւ տրուի այն բազմաթիւ աստուածոց արձաններով, զորս Հայք փոխ առեր են իրանէն :

Սոցա մէջ նախ եւ առաջ պէտք է յիշել Արամազդը, որ ըստ ամենայնի կը համեմատի պարսիկ Ահուրամազդայի : Եր կոչուի նա « մեծն եւ արին Արամազդ ¹ », « մեծն եւ արին Արամազդ, արարիչն երկնի եւ երկրի ² » : Տրդատ թագաւորն իւր հրովարտաւ իրն մէջ կ'ըսէ . « Ողջոյն հասեալ եւ շինութիւն զիցն օգնականութեամբ, լիութիւն պարարտութիւն յարոյն Արամազդայ ³ », եւ այլն : Բաւական կը համաձայնի այս՝ Արեւմտեանոց կրօնական լարդպաշտութեան, օրինակ իմն՝ Բոնդիքսի խօսքերուն որ կ'ըսէ . « Ահուրամազդա մեծ աստուած մ'է, մեծագոյն քան զամենայն աստուածս, որ ստեղծեց այս երկիրը, ստեղծեց այս երկինքը, եւ ստեղծեց շնորհքը եւ հանդըք մարդկանց համար » : Սակայն Սպարթանգեղոսի մէջ կը գտնուին ուրիշ բացատրութիւններ եւս, որոնք շատ կը փոխարին մագիկանց կրօնական տեսութիւնները : Այսինքն է, կը կոչուի Արամազդ՝ « զիքն Արամազդ, հայր անուանեալ զիցն ամենայնի ⁴ » . Մի՛ր՝ որդի Արամազդայ կ'անուանուի ⁵ . Անահիտ ⁶ եւ Նանէ ⁷ կը կոչուին դստերք Արամազդայ : Կը կարգանք դարձեալ Արամազդեղոսի մէջ (էջ 486) . « Այսա երթեալ հասանէր յամուր տեղին յանուանեալ Անի, ի թագաւորական կայանս արն հանգստոցաց գերեզմանաց թաղաւորացն Հայոց, եւ անդ կործանեցին զբաղինսն եւս զիցն Արամազդայ՝ հօրն անուանեալ զիցն ամենայնի ⁸ » : Այսա ուրեմն, զիցադարմ հայ թագաւորներն Արամազդայ մեհեան — զղեկին մէջ կը թաղուէին : Այս բոլորն հիմ-

նապէս կը տարբերի մեզի անանդուած իբր մագիկական կրօնից ճշմարիտ եւ ստորգ վարդապետութենէն ¹ : Հայաստանի մէջ՝ մագիկական կրօնքն շատ աւելի հին ժամանակներու կրօնական դադափարներու եւ տեսութեանց հետ խառնուած կը գտնուի . որով հին հաւատքն Հայոց, խառնուելով Պարթեւներուն բերած իրանեան դադափարաց հետ, խանգարեցաւ բոլորովին : Այսպիսի նման օրինակ մի հազիւ թէ կարող եմք գտնել այլուր, թերեւ միայն մասամբ իւրի թ Յուդայաստան : Ինչպէս որ, օրինակ իմն՝ Հոդգոսի մէջ, Շեւս՝ Αταδύριος-ի պաշտօնն կը ներկայացընէ պարզաբար Տաբորի փնտրիկցի Բահարը, որ կըզույն մէջ ընդի հնչեմացի աստուածոյն հետ ի մի ձուլուցաւ . այսպէս նա եւ Հայաստանի մէջ Արամազդ, միանալով հին հայկական զիցարանութեան աստուածոց հօրը հետ, մի միայն էութիւն կամ զիք եղաւ : Ըստ այսմ կրնանք նա եւ հետեւցընել, թէ կարելի է որ այն գերագոյն աստուծոյն նախկին ընդի անունն՝ Արամազդ չէ եղեր, այլ ուրիշ անուն մ'ունեցեր է նախապարթեւական շրջանին մէջ, որ յետոյ կորսուեր է :

Այս տեղ պէտք ենք յիշել նա եւ Արամազդայ որդին Մի՛ր (Mithras), որուն զըլխաւոր մեհեանն կը գտնուէր Դերման գաւառին մէջ : Արամազդեղոս (ՃԺ. էջ 590) կ'ըսէ . « Գայր հասանէր ի Մի՛րական (Մի՛րական) մեհեանն՝ անուանեալ որդոյն Արամազդայ, ի զիւն զոր Բազայառիճն ² կոչեն՝ ըստ պարթեւարէն լեզուին » :

Հուսկ յետոյ, իրանեան ծագմամբ արական աստուածներուն մէջ հարկ է յիշատակել Սպանդարամուս : Բ Մակարայեցոց

1. Յունարէնէն § 132. α τὸν ὅραμον Κρόνου τοῦ πατρὸς Διὸς παντὸς αἰμῶνος » . Այս բացատրութենէն դուրս՝ նա զընթէ միշտ Արամազդը կը թարգմանէ Շեւս. Գուստիմիր (Kl. Schr. III, S. 342) կը հասկնայ այնու գերագոյն սկիզբը՝ Զրուան . իսկ խաղաղութեան կերպով կը մեկնէ, ե հասանականաբար աւելի ճիշդ է. (Agasthang. S. 145) .

2. Մի՛ր. Խար. Բ. ԺԲ, կը գրէ . Բազայա. անիւ :

1. Ագաթ. Վենետիկ. 1833. Ե. 48 :

2. Անդ. 2. 37 :

3. Անդ. ԺԲ. 102 :

4. Անդ. 2Ժ. 586 :

5. Անդ. 2Ժ. 590 :

6. Անդ. Ե. 48 :

7. Անդ. 2Ժ. 587 :

8. Հմմտ. Spiegel, Iranische Alterthumskunde, II, S. 24.

գրքին մէջ (Զ, 7), յունարէն Դիոնիսոսն թարգմանուած է Սպանդարասմետ. Հազարդ՝ այդ առիտն մէջ կը գտնէ զրապաշտական Սպանդաս Արմայիրն: Բնաւ տեղեկութիւն յունիք թէ Հայաստանի մէջ ինչ կերպով եւ ո՞ր կը պատուէր այս աստուածն. չի պատկանիր նա պաշտօնապէս պաշտուած աստուածներու կարգին, որոնք՝ քրիստոնէութեան յաղթանակին միջոց՝ տէրութեան իշխանութեամբ եւ ուժով քննուեցան: Թերեւս նա տեղական պաշտաման մի կեղծոնը կը կազմէր: Կը կարդանք թոյմայ Արքունւոյ մէջ (հրատ. Ի Պետրբուրգ, 1887, էջ 28). «Եւ երկիր պանդոկի Սպանդարամետ աստուծոյ է, ոչ ստեղծեալ յուսեղէ, այլ որպէս երեւի՞ յոյնպէս էր». սակայն Հեփթաղաց Մանթիթոպ թագաւորին կրօնական դաւանութեան մասը կը կազմէ այս, որ կը ներկայանայ իբր գլուխ զբաղաշտական շարժման մի, եւ որ բնաւ ո՞ն եւ է կապ չունի Հայաստանի հետ:

Շարայարելի

ԱՌ ԽՐԱԳՐԱՊԵՏ ԲԱԶՄԱԿԷՊ ՀԱՆԴԻՍԻ

Ք Ո Ւ Ղ Ք Բ Ա Ր Ն Վ Ա Մ Ի

— 3 * —

ՏԱՐԱՑ մեզի նկատմամբ ըսածներն՝ շատ անգամ մեզ եւ օգտակար են. մասն զի անոնց մէջ կայ գոյեստ՝ որ ամբարտաւանութիւն կամ արիւնթիւն կը բերէ, եւ կայ պարսաւ՝ որ թէ եւ ի զայրոյթ կը շարժէ՝ բայց մտածել եւ կու տայ, եւ այս շատ աւելի օգտակար է. միայն թէ խնկերու ալեւաց միջէն անցնելու ժամանակ՝ պէտք է զմեզ խոհեմ ցուցնելու ժամանակ՝ արիւնթիւն խաբազանաց ներքեւ: Այն օգուտներու

թուէն, որք ըստ իս յառաջ կու գան այդ համագային զուգարարութիւններէն, յաճախ մեծամեծներէն մին է՝ կարենալ ծծածաղիլ կամ ժպտիլ, յաւելուլ թել մի կենաց հիւսածին վերայ:

Աշխարհագրութեան մէջ այլ կարող են օտարք մեզի բան սորվեցընել. եւ այն հին կենաց մնացորդն, որ զուցէ ժայռի մի մէջ պահուած է, եւ կամ ուժգնահոս ջրոյ մի առաջին ցայտում՝ կարող են յաճող գտիլ եւ պատմիլ մ'ունենալ, որ մեր ազգէն չըլինի: Բայց արեւօք օտարոտի չԷ որ պատմին յանկարծ ի մարգարէ փոխուի, եւ մինչդեռ կարգաւ ըստ երկրաց զուգակները կը նկարագրէ, սկսի պատմել մեզ անուններ եւ զէպքեր՝ նա եւ այնպիսիներուն, որք բնաւ եղած չեն, բայց զուցէ օր մի կարենան զուլութիւն ունենալ յիշեալ առիւթաց մէջ, մարդկանց անհանդարտ կամեցողութեանց թելադրութեամբ անկուելով կամ հաստատուելով:

Գեղեցիկ թերթ մի լոյս կը տեսնէ ի Գերմանիա, որ ամէն ամիս ընթերցողաց աչքերը եւ ուղեղները կը զուարճացընէ, որ՝ եթէ ուզուի՝ կարելի է մեզ եւ նոյն նպատակին ծառայել, եւ զոր կը յանձնեմ Բազմալիլի խրմբագրողաց մտադրութեան. բայց անոր՝ որ ամբարտաւանութիւնը կը սիրէ՝ կ'ուզեմ նոյն իսկ ըսել, թէ անտի չօգտուիլն յանցանք մ'է: — Այս օրագիրս, որ ստուգիւ կրնայ օգտակար լինել ընտանեաց համար, ունենալով իւր մէջ առողջ կերակուր, պատուաբեր թէ՛ խոհարարին եւ թէ բազմականաց, կը կոչուի Ամսաբերք (Monatshefte), զոր ի լոյս կ'ընծայէ տունն վախճազէն եւ իշխանաց պարոնայց: Բայց նոյն իսկ ընտիր ճաշի մի մէջ, կարելի է մի տեսակ կերակուր մէջ հաս մի պզգեղ գանուի՝ որ պէտք չէր լինէր, եւ ուրիշ տեսակի մի մէջ՝ պակսին ադի երկու հատիկը. եւ զուցէ մեր խնդիրն այլ ասոր մէջ է:

Կ'ընթերնում (յիշեալ թերթին) ապրիլի պրակին մէջ (յէկտ 218--225), ուր կը պատմէ պր. Ելմինզ Ալադին իւր գլխուն պատահածները՝ Հայաստանի մէջ շրջած ժամանակ: Նա ժամանակը չորոշեր, բայց զմեզ կ'սպարմոյցընէ թէ ինքն շատ անգամ յեր-

1. Հմմտ. Ges. Abh. S. 264, 265; armen. Stud. S. 139.